

4. Харитонов Є.О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць / редкол. С.В. Ківалов (голов. ред.), та ін.; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. – Оdesa, 2009. – С. 18–23.

Бойко И.И. Влияние римского частного права на развитие правового регулирования гражданских отношений в Украине.

Охарактеризованы историко-правовые условия влияния римского частного права на регулирование гражданских отношений на украинских землях (IX–XX вв.). Значительное внимание сосредоточено на анализе рецепции римского права в источниках права на украинских землях, в частности, в Русской правде, Литовских уставах, Правах, по которым судится малороссийский народ 1743 г., Собрании малороссийских прав 1807 г. Акцентируется внимание на влиянии отдельных положений и идей римского частного права при кодификации украинского советского гражданского права.

Ключевые слова: римское частное право, гражданские отношения, источники права.

Boyko I.Y. The influence of Roman private law in the development of legal regulation of civil relations in Ukraine.

The article describes the historical and legal conditions influence of Roman private law to regulate civil relations in the Ukrainian lands (IX–XX). Much attention is focused on the analysis of the reception of Roman law in the legal sources on Ukrainian lands, particularly in n Truth, Lithuanian statute, law, which is suing Little people in 1743, a collection of Little rights in 1807 points out that the impact of individual policies and ideas of Roman private law during the codification of the Ukrainian Soviet civil law.

Key words: Roman private law, civil relations, sources of law.

Стаття надійшла 4 березня 2013 р.

УДК 347.135.224(477) ББК 67.76

М.С. Долинська

ГЕНЕЗИС НОТАРІАТУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Йдеться про цивільне законодавство Київської Русі. Здійснено аналіз «Руської правди» як свідчення зародження нотаріату в Україні та охарактеризовано укладення договорів та порядок спадкування за законом та за заповітом.

Ключові слова: звичаєве право, договори Русі з Візантією, «Руська правда», спадщина, заповіт.

Постановка проблеми. Умови для зародження вітчизняного нотаріату виникли з утворенням у IX ст. Київської Русі. Недостатньо вивченими залишилися процеси зародження нотаріату в Україні, питання впливу древньо-руського права на формування нормативно-правової бази нотаріату в Україні.

Упродовж подальшої історії розвитку держави і права України органи, покликані виконувати нотаріальні функції, були і залишаються складовою її правової системи, адже повноваження нотаріату об'єктивно необхідні і затребувані суспільством. Поступовий розвиток нотаріальної діяльності зумовлювався зростанням економічного потенціалу, а відтак і цивільного обороту, розширенням кола об'єктів та суб'єктів приватної власності [1, с. 3].

Метою дослідження є: виявити основні джерела права Київської Русі, які містили нотаріальні норми; провести аналіз норм «Руської правди» щодо укладення договорів та порядок спадкування за законом та за заповітом.

Стан дослідження. Питання історії нотаріату в Україні досліджували багатьма вітчизняними вченими. Слід відзначити праці науковців: Ю. Заїки, Є. Рябокопя, Є. Харитонова, С. Фурси та Є. Фурси, Л. Буркацького, З. Ромовської, М. Дякович, І. Жилінкової, С. Благовісного, О. Зайцева, О. Кухарєва, В. Комарова та В. Баранкової, Р. Кочер'янца, В. Черниша, І. Черемних, Л. Ясінської, І. Бойка, Б. Тищика, Б. Грекова, С. Юшкова, А. Яковліва, В. Васильченко, О. Дзери, І. Неліна, Т. Курило, Л. Білецького, М. Владимирського-Буданова, Р. Лашченка, Ф. Леонтовича, М. Максимейка, М. Д. Чубатого, а також інших науковців. У працях названих науковців висвітлювалися здебільшого галузеві проблеми, йдеться про зародження цивільного законодавства Київської Русі.

Виклад основних положень. Найпершим джерелом права в кожній державі, як зокрема і в Україні, було звичаєве право, яке сягає своїм корінням правових звичаїв Київської Русі. В період становлення Русі основним джерелом формування правових норм були старовинні звичаї (у тому числі торговельні) слов'янських племен, які об'єдналися у перші ранньофеодальні держави-князівства, а також князівська судова практика.

Свідченням цього є тексти договорів Русі з Візантією (X ст.), що містять норми візантійського і руського торгового права («статут», «закон руський»), церковні статути X–XI ст.ст., що регулювали шлюбно-сімейні відносини, юрисдикцію церковних судів [2].

Первинною формою закону в давньоруському праві були договори, які мали назви: мир, правда, ряд. Договори укладалися між окремими особами, сільськими громадами, між територіями або Київською Руссю з іншими державами [3, с. 51].

Посилання на Руський закон в русько-візантійських договорах 907, 911, 945, 971 років є першим документальним свідченням існування звичаєвого права на Русі, в основі якого був звичай нормативного характеру міста Києва та навколишніх земель. Руський закон виявляється як добре опрацьоване, само-бутнє законодавства, яке карає за злочини проти власності, яке знає тестаменти (заповіти). Система українського права відповідає вже розвинутому суспільству, що є свідченням того, що в Україні-Русі законодавство вже існувало до «Руської правди» [4].

С. Юшков, Б. Греков вважали, що «Закон руський» являв собою систему права, що склалася в основних центрах Русі, оскільки значних відмінностей між такими окремими центрами не було, то, відповідно, тут могла виникнути єдина система руського права [5, с. 85; 6, с. 122–124], яка передувала «Руській правді».

На думку дослідника історії українського права Володимира Шагіло, у Київській Русі звичаєве право проявлялося у декількох формах: в юридичних символах (наприклад, до символів належить рукобиття на знак здійснення угоди купівлі-продажу); в численних юридичних прислів'ях (наприклад «Що ухвалить старший город, на тім муть стати пригороди»); у кодифікованому збірнику «Руська правда» [7, с. 31].

Основна частина звичаєвого права вказаного періоду була використана в історичній пам'ятці писаного права – «Руській правді». Слушною вважається думка О. Яворської про те, що в зазначеному першому кодифікованому акті українців звичаєве право було не тільки санкціоноване (узаконене), а й доповнено нормативними приписами держави [8].

«Руська правда» не тільки розкриває процес становлення права, але й сама є визначною пам'яткою права Київської Русі. Норми «Руської правди» закріплювали привілейоване становище феодалів та їхнього оточення, посилено захищали життя і майно панівного класу.

Давньою редакцією «Руської правди» є її Коротка редакція, яка відображає соціально-економічні відносини, державну організацію і руське право періоду становлення феодального ладу. Значного застосування на Русі одержала «Просторова правда», як збірник

розвинутого феодалного права. Третя редакція «Руської правди» – Скорочена – це перероблення одного зі списків «Просторової правди», зумовлену потребами централізованої держави. Датують її складання XV століттям.

На думку Андрія Яковліва, «Руську правду» склав невідомий автор, великий знавець тодішнього права не лише українського, а й чужого; вона не мала характеру офіційного кодексу, але безперечно містила в собі норми діючого права [9].

Норми Руської правди стосуються основних моментів кримінального права, а норми речового та зобов'язального права викладаються лише як винятки. Тому більшість цивільно-правових відносин у XI–XII ст. і надалі регулювалися нормами звичаєвого права.

Центральне місце серед норм цивільно-правового характеру в «Руській правді» посідають норми, що регулюють питання власності й володіння. Хоча в в тексті «Руської Правди» не було самого терміна для означення права власності, проте право власності і право володіння розрізнялися. Суб'єктами права власності були князі, князівські й земські бояри, дружинники, духовенство, купці, ремісники, смерди, закупи тощо. Об'єктами права власності були земля, худоба, одяг, зброя, знаряддя праці тощо [3, с. 51].

Форми земельної власності в добу Київської Русі були різноманітні: князівський домен, боярська і монастирська вотчини, земля громади тощо. З аналізу норм статей 13, 14 Короткої Правди випливає, що «Руська правда» розрізняла право власності і право володіння, оскільки вони визначали порядок відібрання речі, котра перебувала у володінні іншої особи.

Згідно з нормами звичаєвого права та «Руської правди», а також відповідно до судових рішень, способами набуття права власності на землю були: володіння, давність володіння, успадкування та дарування [10, с. 10].

Зобов'язання за часів Київської Русі формувалися в усній формі, причому використовувались різні символічні форми: так звані метки, могоричі, рукобиття, зв'язування рук та ін.

У «Руській правді» згадується про зобов'язання за договорами. Так, у статтях 54, 55 «Просторової правди» передбачено, що невиконання стороною деяких зобов'язань могло не тільки тягти за собою майнові стягнення, а й давати потерпілій стороні за відомих обставин право на особу, яка не виконала своїх зобов'язань (продаж у холопи).

Договори в «Руській правді» називалися «ряди», уклалися, як правило, на торзі усно і в присутності свідків або митника, а про письмові договори в даній пам'ятці права не згадується. Однак при укладенні деяких договорів вже Руська Правда вимагала присутності свідків (послухів). Так, для визнання договору купівлі-продажу холопа дійсним, необхідна присутність при його укладенні свідків і самого холопа. Серед відомих дослідників історії права цього періоду ніхто не наполягав на необхідності для визнання договору дійсним укладення письмових актів.

Нормами «Руської правди» також регулювалися договори купівлі-продажу, договори міни, договори особистого найму. Тут передусім визначено порядок купівлі-продажу челядина, порядок установалення добросовісного придбання речі. Якщо продавець збував річ, яка йому не належала, то угода вважалася нікчемною: річ переходила до її власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків.

Відповідно до змісту статті 37 Поширеної правди «Якщо ж (хтось) купив на торгу що-небудь крадене, (а саме) коня, одяг чи худобу, то хай приведе двох вільних людей чи митника; якщо не знає, у кого купив крадене, то ці свідки повинні присягнути на його користь, а позивачу забрати свою знайдену річ, а з тим, що пропало з нею, нехай розпрощається, відповідач же нехай роз прощається зі своїми грошима.» [11, с. 44].

К. Неволін, спираючись на цю статтю, вважав, що будь-який договір купівлі-продажу дійсний лише тоді, коли він укладений у присутності двох свідків або митником [12, с. 46]. Своєю чергою, М. Владимірський-Буданов, спростовуючи попередню думку, вказує, що в згаданій статті йдеться лише про купівлю-продаж крадених речей чи таких, на які продавець не має права власності [13, с. 47–48]. Однак з метою запобігання невігідних наслідків, пов'язаних із купівлею крадених речей (втрата грошей, переданих продавцю за ці речі), цілком природно, що кожен прагнув купити річ у присутності свідків чи митника. У разі виникнення претензій покупець вказував на продавця, і його показання підтверджувались двома свідками або одним митником.

Отже, вони в такому випадку виконували нотаріальну функцію, тобто посвідчували факт купівлі речей. Принагідно відзначимо, що митниками за часів Київської Русі були державні чиновники, що призначалися вищими органами влади [14, с. 10–12].

Деякі дослідники, зокрема М. Владимирський-Буданов, вважають, що купівля-продаж коней також здійснювалась при свідках чи в присутності митника [13, с. 48].

Особливе значення мав договір щодо продажу себе в рабство. У цьому випадку договір обов'язково укладався перед послухами (ст. 110 «Просторової правди»).

Підтвердженням факту зародження нотаріату в державі є положення про порядок спадкування (засновані на звичаєвому праву), передбачені в договорі Русі з Візантією 911 року. Аналізуючи норми вказаного договору, слід зазначити, що тодішнє законодавство розрізняло спадщину як за заповітом, так і за законом, які згодом увійшли у Просторову редакцію «Руської правди» (ст.ст. 90–106). Так, відповідно до пункту 13 договору, зазначено, якщо руський, що знаходиться на службі в Греції у Грецького царя помре, не заповівши свого майна, а своїх (родичів) у нього (в Греції) не буде, то нехай повернуть його майно найближчим родичам на Русі. Якщо ж він складе заповіт, то нехай той, кому (він) написав (розпорядження) успадкувати майно, візьме заповітне і успадкує його [11, с. 27].

Спершу за законом спадкували лише сини – батьківський двір неподільно переходив до молодшого сина, а решта майна розподілялась порівну (ст. 100 «Просторової правди»), притому сини були зобов'язані видати заміж сестер із приданим (ст. 95 «Просторової правди»). За договором 911 року за відсутності синів спадкували брати померлого.

Встановлювалися два види спадкування: для бояр та для смердів. Майно смерда, який не залишив після себе синів, переходило до князя. Заміжні дочки смерда спадщини не отримували, а незаміжні отримували лише частину майна, яка становила її посагом при одруженні. Однак, стосовно бояр і дружинників передбачався виняток – їхня спадщина за відсутності синів могла переходити і до дочок (ст. 91 «Просторової правди»). У цьому, зокрема, виявився принцип феодалного права як права-привілею. Пізніше положення ст. 91 «Просторової правди» були поширені на біле духовенство, ремісників, вільних общинників.

Успадковувати власність можна було як за заповітом, так і за законом. За Руською правдою спадкувати могли лише діти, народжені в законному шлюбі. Діти ж наложниці, після смерті свого батька і пана не одержували спадщини, проте разом з матір'ю ставали вільними.

Заповіт укладався переважно усно. Письмова форма вживалася рідко [15, с. 33]. Питання про те, якою ж була у цей період форма заповітів, не ставилось в історико-юридичній науці. Вважалося, що грамотність не була поширеним явищем, відтак природно, що письмова форма заповіту не була обов'язковою, особливо в XI ст. [5, с. 459]. До нас дійшли лише дві духовниці – Климента і Антонія Римлянина 1147 р. [16, с. 203] і два заповіти князя Володимира Васильковича Волинського [17, с. 40]. Однак у першому випадку спадкодавцями були монахи, а у другому – князь. Письмових відомостей про спадкування звичайних обивателів не було.

Відповідно до ст. 100 «Просторової правди» батьківський двір без поділу переходив до молодшого сина, хоча у західноєвропейському феодальному праві в більшості випадків переваги надавалися старшому синові. Дочки, за наявності синів у спадкодавця – спадкоємцями батьків не вважалися, бо інакше, одружившись, вони виносили б майно за межі свого роду.

Так, у ст.ст. 93, 95 «Просторової правди» є норми, в яких наголошувалося, що ні мати, ні дочки не можуть претендувати на спадщину. Це відповідало загальній тенденції – в більшості народів світу при переході від первіснообщинного ладу до цивілізації існував звичай, у відповідності з яким спадкувати могли тільки сини.

У «Руській правді» відсутні норми, які б регулювали повернення приданого померлої невістки, якщо в неї не було дітей. На думку І.Й. Бойка, ці питання вирішувалися за звичаєвим правом, згідно з яким придане поверталось родині померлої [15, с. 33].

З іншого боку, за «Руською правдою», становище жінки-дружини, матері було в окремих випадках вищим, ніж чоловіка. Дружина зберігала своє окреме майно, а після смерті чоловіка одержувала частину спадщини і ставала на чолі сім'ї та до досягнення повноліття спадкоємцями розпоряджалася їх спадщиною. Дружина-вдова отримувала частину майна «на прожиття», якою розпоряджалась на власний розсуд, але заповідати її могла лише своїм дітям, розподіляючи розміри часток за власним бажанням. Правові норми надавали матері право «дітям волі не давати», виховувати їх у дусі моралі, що панувала в давньоруському суспільстві.

За відсутності заповіту матері, її частку отримував за законом той з дітей, на чиему дворі знаходилося її майно і при кому матір проживала. Якщо мати-вдова вдруге виходила заміж, то призначався опікун над майном неповнолітніх спадкоємців з найближчих родичів,

у тому числі вітчим. Майно передавалось опікуну при свідках; за виконання своїх обов'язків опікун мав право користуватись доходами з майна опікуваних, а в разі втрати частини спадщини відшкодовував збитки спадкоємцям.

Ми погоджуємося з думкою М.Д. Чубатого щодо значення «Руської правди» в історії нашого права, «що вона є головним твором, де зібрані правні погляди українського народу в першій добі, є немов підручником пізнання цілої правничої системи, що панувала в Київській державі» [18, с. 459].

Висновок. Аналізуючи процес становлення нотаріату в українському праві, можна стверджувати, що його генезис було започатковано в Київській Русі. Подальший його розвиток продовжено за часів Литовсько-Руської держави, який базується на підвалинах, закладених Руською Правдою і звичаєвим правом, а також під впливом польського, німецького права, а також рецепційованого римського та візантійського права.

1. Ясінська Л.Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.Е. Ясінська // Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 20.

2. Максимова Н.А. Судебная практика как источник гражданского права / Н.А. Максимова // Адвокатская практика. – 2003. – № 4.

3. Історія українського права: посібник / [І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.]. – К.: Грамота, 2010. – 336 с.

4. Чубатий М. Огляд історії українського права. – Ч. 1. – Вид. 111 / М. Чубатий. – Мюнхен, 1947.

5. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С.В. Юшков. – М.: Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1949. – 544 с.

6. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – 568 с.

7. Шатіло В. Витоки українського права / В. Шатіло // Нотаріат для Вас. – 1997. – № 1(2).

8. Яворська О.С. Звичаєве право в системі соціальних регуляторів цивільних відносин / О.С. Яворська. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=149

9. Андрій Яковлів. Українське право. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Litopys.org.ua/cultur/cult15.htm.

10. Бачур В.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в Х – середині ХІХ ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис.

на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В.С. Бачур // Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2004.

11. Гуз А.М. Історія держави і права України. Джерела періоду Київської Русі: навчальний посібник / Гуз А.М.; упор. і наукові коментарі А.М. Гуз. – К.: КНТ, 2007. – 72 с.

12. Неволин К.А. История российских гражданских законов: в 3 т. / К.А. Неволин. – СПб., 1845. – СПб., 1912. – Т. 2. – Кн. 2.

13. Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Изд. 4-е. – Вып. 1. – СПб.: К. Оглоблин, 1889. – 249 с.

14. Кольбенко А.В. Історико-правові аспекти утворення та діяльності митних органів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А.В. Кольбенко. – Львів, 1997. – 20 с.

15. Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – 348 с.

16. Момотов В.В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв. / В.В. Момотов. – М.: Зерцало-М, 2003. – 416 с.

17. Кульчицький В.С. Історія держави і права України: навч. посібник / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.

18. Чубатий М.Д. «Руська правда» (з «Огляду історії українського права» / М.Д. Чубатий // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська правда; упор.: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, І.В. Музика, І.К. Омельченко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – С. 454–459.

Долинская М.С. Генезис нотариата в Киевской Руси.

Идет речь о гражданском законодательстве Киевской Руси. Осуществлен анализ «Русской правды» как свидетельства зарождения нотариата в Украине и охарактеризованы заключения договоров и порядок наследования по закону и по завещанию.

Ключевые слова: обычное право, договоры Руси с Византией, «Русская правда», наследство, завещание.

Dolynska M.S. Notary genesis in Kievan Rus.

The article deals with the civil law of Kievan Rus. The author analyzes «Russkaya Pravda» as evidence of the notary emergence in Ukraine and characterizes contracts making and the procedure of inheritance by law and by will.

Key words: customary law, treaties with Byzantium, «Russkaya pravda», inheritance, will.

Стаття надійшла 11 лютого 2013 р.